

թուրի մայր եկեղեցին և այլք, որոնց դարուց դասաւորութեամբ և տեղեաց անուններով կը նշանակէ Հ. ԼԵՐԷՐՔ Քրիստոնէական Հնախօսական Բառարանին մէջ (երես 196), հրաւիրելով մեր ընթերցասէր հնա-գէտները հոն որոնելու ևս մեր Մնւոյ հա-զար մէկ եկեղեցեաց ճարտարապետութեան պատկերները, կնիք նիւթոյս ըլլայ յիշա-

տակութիւն մեր հին նախնաց կառուցած եկեղեցեաց եռախորաններն մեր պաշտելի Բնաշխարհին մէջ, որուն նկարագրութիւն ներէն աւելի աւերակաց նկարներն ունինք Տեղագրութեան մէջ, որոնք ճարտարապե-տաց համար ուսումնասիրելու թանկագին րովեր են:

Ռ. Կ.

ԿԵՆ ԴԱՆԱԳԻՐ ՏԱՆԴԷԻ

ՀՌՈՎՄԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ Ս. ԽԱՋ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ՈՐՄԱՆԿԱՐԻՆ ՄԷՋ

(նախ տես Բզմ. 1922 էջ 142)

Որմանկարին կողոնին նկատմամբ կը դիտենք որ հոն տեսարանը տեղի կ'ունենայ երկու յա-տակի վրայ. առաջինոյն մէջ, ինչպէս առաջ ըսինք, պատկերներն են Ս. Հեղինէի և Ս. Մա-կարի, որ ներկայ կը գտնուին մեռած պատան-ւոյն հրաշքին: Երկրորդ յատակին վրայ կը սկսին միջանկեալ դէպքերն Տանդէի զաւտեան ի Հոռմ. և աւելի աջ կողմը Խաչկերացի, որուն մէջ մեր արհեստագէտն հանճարեղ գիւտով մը, որ և յատուկ է քաջամուտ արուեստագէտներու, մեզի կը պատկերացնէ այն դէպքը որ տեղի ու-նեցաւ իսկապէս Հերակլէս կայսեր ժամանակ և և իբր թէ իր ժամանակն հանդիպած ըլլար, և այսպէս կը ծածկէ ժամանակագրական սխալի քօղին տակ ուրիշ դէպք մը՝ այն է խաչին նշանը, որ նոյն ատեն կը հրատարակուէր և կը փառա-ւորուէր գերազանցօրէն քաղաքական նպատա-կով:

Նկարին իր այս գաղափարը ծածկելու հա-մար ճարտարութեամբ յարմարացրեց ի բազ-մաթիւ միջադէպեր՝ որոնց մէջ կը ներկայանան անձեր, որ մինչև ցայսօր դիտողութեան չեն առնուած. բայց միտ դնելով կը ցուցնէ մեզի և այլ դէպքեր, որոնց վրայ ակնարկութիւն մը ըրինք, և են մեծ Յօբէլեանին տարին, Տանդէի Ներկայութիւնն ի Հոռմ, կուսակցութիւններն Սերիտակներուն և Սեաւներուն, ներկայութիւնն Վոնիփակիոս Ը.ի և միշնորդութիւնն Վալուայի:

Արուեստագէտն տեսարանը կը բանայ բարե-պաշտ կանանց խումբով մը որ շարուած են նկա-րին երկրորդ յատակին վրայ. և կը ներկայա-

ցընեն ուխտաւոր բարեպաշտները՝ որ մեծ յորե-լեանին կը վազեն և Տանդէն ալ անոնց մէջ է¹: Դէմքը խիստ և մտածկոտ է, աչքերը խորին քիթը արծուեռունգն, զլուխը ծածկուած պատ-մունճանով և դոյզն ինչ առ ի թեք և ասիկայ կը տեսնուի կնոջ մը պատկերին ետև և այս կինը բազկացը մէջ կը կրէ պոսիկ տղայ մը:

Քարձրաւանդակին վրայ՝ որ կը ծառայէ իբր հանգստատեղի խումբին՝ կը տեսնուին զծագրեալ երկու շինուածներ իբր մայր եկեղեցի, որ կըր-նան լաւ ներկայացնել խորհրդաբար Ս. Պետրոսի և Ս. Պօղոսի մայր եկեղեցիները:

Ով որ կը ճանչնայ Տանդէի դէմքը ըստ ձիող-դոյի պատկերին, պիտի շտարակուսի բնաւ մեր որմանկարին մէջ տեսնել անոր նմանութիւնը, և ինչպէս կանխաւ նշանակեցինք՝ Տանդէի ներկայու-թիւնը նոյն տեղը և պատկերին այլաբանական իմաստը ոչ միայն կը հաստատեն որ բանա-ստեղծը մեծ յորեւեանին տարին Հոռմ կը գրու-նուէր, և միանգամայն որմանկարին հեղինակը թերես գինքը տեսած է անձամբ ի Հոռմ, կամ վերջապէս իրեն վրայ տեղեկութիւն ստացած է կամ ժամանակակիցներէն կամ դոյզն ինչ ժա-մանակի դէպքէն հոգը եկողներէն:

Դիտել կու տանք որ յորեւեանի ատեն դես-պաններուն ներկայութեամբ որ երկրորդ յա-

1. Ստ. Կատակերգոսեան մեկնիչները կհերքու և ապաշխարող Հոգիներու նման խումբ մը կը գտնազանն Լուսնոյ մէջ՝ որ կը խորհրդանշէ Քաւարանը:

տակին մէջ կը տեսնուին և կը կենան Ս. Մա-
կարի քով, կը միանայ Հռոմայ և Ֆիրենցէի մէջ
եղած դիւանագիտական յարաբերութեանց զա-
ղափարին, և զայս կը բացատրէ Երևանաւորի
մը ներկայութիւնը, որ խառն կ'ուզէ համբուրել:
Այս պատկերը պէտք է ըլլայ Երբ. Մենտոզայի.
ինքը նկարել տուաւ որմանկարը, բայց իրօք
պէտք է նշմարենք Աթուսբարդա Երևանաւորը՝
Վոնիփակիոս Ը. քահանայապետին նուիրակը,

Տաճիկ՝ խումբիմ մէջ
(ժառն Արմանկարին)

որ ինքզինքը եռանդեամբ խաչին կը յանձնէ,
նշանն խաղաղութեան և սիրոյ, վասն զի Ֆի-
րենցէ կը զրկուի իբր խաղաղարար: Թէ Երբա-
նաւորին դիտումն բոլորովին տարբեր էր արտաքին
երեւութէն յայտնապէս կը հասկցուի նոյն դարու
ժամանակագիրներէն, ինչպէս կը յիշատակէ
Կեսար Պալապոյ. «Այն առնէ շատ յայտնի փայ-
լիցաւ Դիփրանաւորին գիտումը. ինքը խաղաղու-
թիւն (խալլը) կը բերի որ նուազագինչու համար
Զեքիան (Սպիտակները) և բարձրացնելու Տո-
նապետները (Սիւսանները)»:

Ս. Զեղինէին քով, նշան եկեղեցւոյ, կեցած
է Կուելֆեան կուսակցութիւնը գիտութեամբ
խումբէ մը կազմուած. խումբն է Սեաներուն,
որոնց գլուխ կեցեր է Գորսոյ Տոնաղի (իւր սե-
նիփը) որուն գլուխը միայն կը տեսնուի) յո-
խորտ շարժեալներով, վասն զի ապահով է քա-
հանայապետին և Կարդոս Վալուայի պաշտպա-
նութեան վրայ: Մէջտեղէն կը վազէ գետ մը
(Կարելի է Արնոյ գետն համարել և քիչ մը հե-
ռու կը տեսնուի կամուրջ մը, որուն վրայ երկու
գինեալ գինեւոր կը կուտին, որ ըստ պատմու-
թեան կրնայ համարուիլ սկիզբն կամ պատճառ
ներքին պատերազմին՝ ի մէջ Սպիտակներու և
Սեաներու կուսակցութեանց: Միւս եզերքն ալ
կեցեր են ուրիշ գինեւորներ՝ անշուշտ խումբ
Սպիտակներու, որոնց գլուխ է թերևս Կուտոյ
Գալալզանդի իր ներմակ ձիովը (և ասոր ալ
միայն գլուխը կը տեսնուի) նուազ յոյսորտ նա-
յուածքով. բայց վստահ են իրենց ուժերու վրայ:
Կոյնպէս և նկարին մնացած մասը ևս համա-
պատասխան կ'երեւի Ֆիրենցէի պատմական դէպ-
քերուն, որ այս նկատմամբ կ'ըսէ թէ «խաղա-
ղելու համար երկու կուսակցութիւնները կ'ըն-
տրեն յառաջաւորներ և որոնց մէջ է նաև Տանդէ
ընտրելի 5 յունիս 1300: Սեաններն ընկնելու
համար իրենց հակառակորդները՝ Կարդոս Վա-
լուայէ կը խնդրեն որ Ֆիրենցէէն անցնի իբր
խաղաղարար. բայց վարդութեան իմաստնա-
գոյնները կը հասկնան Սեաներուն նպատակը
և չորս նուիրակ կը զրկեն, մէկն էր Տանդէ,
Վոնիփակիոս Ը. քահանայապետին, որպէս զի
եստ կեցնեն Կարդոսը իր չարագուշակ ձեռնա-
կէն: Սակայն քահանայապետը համամիտ էր
Գորսոյ Տոնաղիի և անոր կուսակիցներուն և այն-
չափ ժամանակ զիրենք զբաղեցուց մինչև Վա-
լուա մտաւ Ֆիրենցէ:

Այս պատմութեան մէկ մասը նկարուած կը
գտնենք մեր պատկերին մէջ, և չարանակելով
մեր մեկնութիւնը կը նշմարենք որ Սպիտակնե-
րուն քով կը գտնուի Քահանայապետը, և իրեն
քով չորս ղեկավարները, որ երեսներ դարձուցեր
են Ֆիրենցէի կողմը և ահաբեկեալ կը տեսնեն
ձախողութիւն մը. մինչ քահանայապետը իր
խորհրդոց մէջ խորատուած կարծես կանխաւ
կը վայելէ Վալուայի բարեյաջողութիւնը Գորսոյ
Տոնաղիի գործակցութեամբ: Եւ Զերակէս են,
թաղրուած անձը որ իրօք Կարդոս Վալուայ
միայն կրնայ ըլլալ, խառն ուսոց վրայ առ-
նելով, որուն առջև ենթադրեալ Երբ-Մենտոզա
կ'աղօթէր, ձի հեծած դէպ ի Ֆիրենցէ կ'ուղղուի.

և աչքերը վեր բարձրացնելով Հրեշտակի մը դէմ՝ քին վրայ՝ որ իրեն կը ներկայանայ քաղցին պարիսպներուն վրայ։ Նստէն կու գան երկու քա՜հանայք՝ հրեայ կամ մոգ, որ հաւանականաբար արուեստագետներ են ճգնական դիտաւորութեամբ կը ճանչցնեն Վալուայի իսկ խաբէութիւնը, որ խաղաղարարի քողին տակ Ֆիրենցէ կ'երթար։

Չիաւոր կայսեր գացած ճամբան յանկարծ երկուքի կը բաժնուի և աւելի նեղ ճամբան մին, չև դաշտերը առաջ կ'երթայ։ Այս ճամբուն վրայ սեւագգետն գեղացի մը կը տեսնուի, որ աջ ուսին վրայ կը կրէ խոշոր և երկայն սուր մը. ձախ ձեռքով ալ կը ցուցնէ բան մը, և այս կերպաւ թանքը լրումն է մարգարէութեան մը ըստ ժաւմանակագիրներուն նոյն ատենուան, զոր կը յիշատակէ Պալադը. «Կարողոս տը Վալուա կ'երթայ Բիսդոյիս, որուն բնակիչները կը զարմանան որ այն կողմէն ճամբայ կ'ընէ, և տարակուսելով քաղցին դուռները ամբարացուցին ծածուկ գէնքեւ, որով և մարդերով։ Գայթակղութիւն սփռող ներն այնչափ վախ ազդեցին ժողովրդեան՝ որ Բիսդոյիսյէ դուռը ելաւ փոքրիկ գետի մը ճամբով... և հոս կը կատարուի հին գեղացիի մը մարգարէութիւնն որ շատ առաջ լսելու էր. Արեւմտեան իշխան մը պիտի գայ Սփարոնէլլոյի կողմէն, որ մեծ գործեր պիտի ընէ, և բռնաւ կիր կենդանիները իր զայստեան պատճառաւ պիտի իւլեն Բիսդոյիոյ աշտարակներուն գաւաթը՝ »։

Ըստ մեր կարծեաց այս պէտք է ըլլայ մեկ նութիւնն հոյակապ որմանկարին. մինչդեռ ա՜նոնք որ կը հետեին ժողովրդային աւանդութեան՝ միայն գիւսպիւրացը կը տեսնեն, որ կատարուեցաւ Հերակլէս կայսեր ձեռքով ։

Նոյնպէս և Չիարդորդոյ տիկինը հաստարակաց կարծեաց հետեւեցաւ։ Բայց ինքը եթէ մտադրեղած ըլլար՝ ոչ պարզ վիպասանութեան այլ Հնրակիսի ճշմարիտ պատմութեան՝ ճանչցած պիտի ըլլար որ կայսրը Արեւելք պատերազմի գնաց այն երկիրները՝ ուր Դանուբ գետը բնաւ ճանապարհ ունեցած չէ, որ որմանկարին փոքրիկ գետը կ'ուզէ համարել Դանուբը. և բանակով մը Հնրակիսէն հաւաքուած և կազմուած և ոչ թէ պատահաբար և առ օրին, այլ եռթիւ տարի պատրաստութեամբ հրահանգելու համար իր թուլամորթ և անբարեկարգ զինուորները և իր պատերազմի

ալ տեցե ուրիշ եօթը տարի. և անկէ վերջը Հերակլէս յաջողեցաւ յաղթանակել և վերականգնել հռոմէական կայսրութեան հին համբաւը։ Այսպիսի պատմական եղելութեանց ամուլն այլ ևս չենք կրնար կարեւորութիւն տալ և կուրօրէն հաւատալ յիշատակուած վիպասանութեան մը, մանաւանդ որ հոս խնդրին է նկատմամբ երկու քննարկի բաւակներու որ տարբեր են իւրաքանչէրէն և շրջակայինը։ Ասկէ գատ երկու պատերազմողներն երկուքը միանգամայն արքունի շքանշաններ չունին, որովհետեւ մին կ'երկէ պարզ զինուորի զգեստով (թերեւ կը ներկայացնէ ժողովրդեան կուսակցութիւնը), միւսը զլուրի կը կրէ թագաւորական կամ կայսերական թագ մը (նշան Վալուայի կուսակցութեան)։ Դարձեալ առաջինը չէր կրնար խոսքով որդին ըլլալ (վասն զի պէտք էր ինքն ալ պարսկական փաթթոց կամ խոշոր կրէր)։ Վասն զի ըստ պատմութեան՝ վերին սպարապետը խոսքովին փեսան էր։ Ի լրումն նկարին մեկնութեան կը յաւելուք որ կայսրը Ֆիրենցէ մտաւ հետիոտն, առանց շքեղութեան, առանց ընկերութեան եկեղեցաւ կաններու և քրիստոնեայ ժողովրդեան, այլ մա՜նաւանդ ծածկաբար և առանձնակի. և մինչ ինքը կը զրգռէ խռովարարներն որ աւերեն քաղաքը, հրեշտակը՝ պահապան քաղաքին, պարիսպներուն վրայէն քաղաքացիները գէնքի կը կանչէ։ Տանդէն այս ձայնէն կը ճաննայ խաբէութիւնը, Հռոմէն կ'ելլէ և դէպ ի Դոսկանայ կ'ուղևորուի։

Ահա այսպէս աւարտելով որմանկարին մեկ նութիւնը, որ ինչպէս տեսնաք, մինչև հիմա ենթադրուածներէն շատ տարբեր նշանակութիւն ունի, մեզի կարեւոր կը թուի քանի մը խօսք ևս ըսել որմանկարին հեղինակին վրայ, վասն զի այս նկատմամբ ալ եղած կարծիքները շատ տարբեր և անհամաձայն են իրարու։

Իրաւամբ դիւրին չէ ճշգրիտ եղանակաւ որոշել հեղինակին անունը. որովհետեւ նկարը իր սկզբնական վիճակին մէջ մեզ չէ հասած, յետագային ըստ բաւականի յաջողակ նկարիչ մը մէջը աւելցուցիւր և ինչ ինչ մասնաւոր կէտեր և այսպէս զգալի կերպով այլափոխել է սկզբնական գոյներու կենդանութեան ռճն ու բնադրումը։ Բայց դեռ այնչափ կը ծալ վաւերական բնագրէն որ կրնանք կարծեօք դատաստան մ'ընել առաջին և երկրորդ ժամանակի հեղինակին վրայ։ Ամենին առաջ կը մանաւանդ որ նկար մը պատմական և այլաբանական բնադրումով, ինչպէս մերն է, շատ դժուարին է որ չի նուաճ ըլլալ ժամանակ մը, որ դեռ կենդանի և

1. Պաւլոյ Չգրաբ. Կեանք Տագիւ. Ֆիրենցէ. էջ 166.

թարմ եղած չըլլայ այն եղելութեանց և պատմական անձանց որ նկարին մէջ կը ներկայացուին: Այսպէս միջնդէպն Սպիտակներուն և Սեւեներուն և մասնաւորապէս Տանդէի ի Հոռոմ ներկայութիւնը իբրև նուիրակ Ֆիրենցէի, և կարողոս Վալուայի մուտքն ի Ֆիրենցէ, զմեզ կը ստիպէ հաստատել որ նկարին հնդիկակը պէտք է հիացող մ'եղած ըլլայ Տանդէի, կամ անոր ժամանակակից և կամ քիչ ժամանակ յետոյ ապրած ըլլայ և անոր քաղաքական գաղափարներուն համակիր:

Այս տեսութիւններն ընելէն վերջը կը հարցընենք. միթէ կարելի՞ է որ իշուսաղեմի Ս. Խաչ Մայր եկեղեցին, մինչև իր նորոգութիւնը 1492-ի վերջերը, ունեցած չըլլայ այս ժամանակէս առաջ ուրիշ զարդարողներ: Եթէ մտածենք որ շատ աւելի հին ատեններէն սկսեալ մեծապէս հետամուտ էին եկեղեցիներուն պատերը պատկերազարդել, եթէ ընդունինք Ս. Խաչ Մայր եկեղեցոյն հռչակը սկսեալ Գրիգոր Բ. Պօղոս Ա. Դիկղոս Ա. Գահանայապետաց ժամանակէն, և մինչև անգամ անոնց ընակավայրը կ'ըլլայ, մեզի գրեթէ անկարելի կ'երևի, որ այնչափ ժամանակ առանց նկարչական զարդարանքի մնացած ըլլայ: Այս մայր եկեղեցոյն մէջ եղած նախնական նկարներուն վերջին գիտերը՝ որ ցոյց կու տան մինչև Ժ. դարու գործ, եկան հաստատելու իմ ըսածները. յիշուի անոնք կը հաստատեն զարդարանքներու յաջորդութիւնը և արուեստին վերաշինութեան ոգին, թէ իրօք նորագոյն նորոգութիւններ տեղի ունեցած՝ են չունինք բնաւ նշան մը հաստատական, թերևս նոր խուզարկութիւններ հետքեր պիտի գտնեն օպիտակ ծեփին տակ որ կը ծածկէ մայր եկեղեցոյն պատերը: Բայց մեր դիտողութիւններն ամփոփելով միայն ԺԲ. դարու որմանկարին վրայ և ջանալով մերձաւորապէս հաստատել ժամանակը և հնդիկակը, կը պարտաւորուինք որմանկարին մէջ զանազանել երկու ժամանակ և երկու հնդիկակ:

Թրգմ. Հ. Ծ. ՍԻՐՈՒՆ.

(Շարայարելի) Հ. ԳԱՐԻ. ՆԱԱՊԵՏԵԱՆ

ԼԵԶՈՒՍԴԻՏԻԿԱԿԱՆ

ՀՕՅ ԼԵԶՈՒՍԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՍԵՐ

Դ.

Հայ լեզուն և Հայ կառավարութիւնը

Ասկէ շուրջ 1510 տարիներ առաջ հայ եզակի թագաւոր մը՝ Վառմապուհ՝ զործակցութեամբ երկու ուրիշ եզակի հայերու՝ Սուրբ Սահակի եւ Սուրբ Մեսրոպի, հայ գիրերը կը ստեղծագործէր եւ յանկարծ յեղակարծութեամբ տարակարծի հոյակապ լեզու մը կը հրաշակերտուէր... Ասկէ 1510 տարիներ վերջ, այսինքն այսօր, հայ կառավարութիւն մը՝ եզակի՝ թէ յոյնակի՝ ատի անհասկանալի կը մնայ առ այժմ, կը ձեռնարկէ սրբագործել այդ հրաշակերտ լեզուն՝ վերջերս ստացած իր ժանգերէն, կեղտերէն... Արդարեւ որքան չընաղ եւ որքան փափագելի գործ ամէն ճշմարիտ հայու... զի աւերածին ապականութիւնը սկսեւ էր տակաւ գլել անցնիլ ամէն չափ ու սահման, եւ կը ջրդէր վաւրակել հայ լեզուի հեռաւոր ճիւղաւորումներն և, եւ դժբախտութիւնը այն էր մա. նաւանդ, որ այդ խաթարման եւ վատթարացման ժանտաժուտ եւ եղծագործ սերմը բուսած՝ ուռճացած՝ կանգաղած էր բուն իսկ հոն, ուր երբեմն այդ հրաշափառ լեզուին սեռեւեւերտ ոսկին էր ձուլուեր հրաշագործակ քուրաներու մէջ...

Հայ կառավարութիւնը քաջատեղեակ թէ «ոչ հայիւ միայն կեցցէ մարդ, այլ եւ ամենայն բանիւ որ ելանէ յԱրուեստից եւ ի Գեղեցիկ Դարութեանց», զովելի ջանքերով հաստատեց եւ կը խնամարկէ «Հայ Արուեստի տուն»ը, իր հովանին կը սփռէ ճիւղաւոր ու մտաւոր զրագլտներու վրայ, յաւելածացնելու համար հայ Ողբն. զի իշխանութիւն է, թագ է, ժողովուրդ է կրնան քաջալիլ, ջնջուիլ իսպառապուտ, բայց Ողբն չէ մեռնիր, այլ կը տենէ կը